

Egeresi Zoltán

Merre tovább? A német–török kapcsolatok a 2017-es német választás után¹

Jelen írás a német–török kapcsolatok alakulásának dinamikáját kívánja felvázolni, különösen az elmúlt egy esztendő diplomáciai csatározásainak tükrében. Az örmény népirtásról szóló határozat berlini elfogadása, az incirliki bázison lévő német kontingens relokációja, a német állampolgárok politikai indíttatású letartóztatása Törökországban és a kemény nyilatkozatok mindkét fél részéről a korábban jobb napokat látott viszony folyamatos romlásának bizonyítékai. Jóllehet a retorika mindkét fél részéről, különösen a választási kampányok során konfliktusvállaló volt, valójában mind Ankarának, mind pedig Berlinnek érdeke a nézeteltérések rendezése. Elemzésünk azt kívánja bemutatni, mire épülnek a német–török kapcsolatok, mi a szerepe két ország közötti viszonyban a németországi török diaszpórának, milyen tényezők játszottak szerepet a diplomáciai csatározásokban, s végül milyen változások várhatók a 2017. szeptember 24-i német parlamenti választások után a német–török kapcsolatok terén.

Kulcsszavak: Németország, Törökország, választás, Angela Merkel, Recep Tayyip Erdoğan

Egeresi Zoltán: German–Turkish Relations in the Aftermath of the 2017 German Elections

This analysis aims at describing the dynamics of German–Turkish relations, with a special focus on the diplomatic quarrels of the past year. Berlin’s adoption of the resolution on acknowledging the Armenian genocide, the relocation of the German contingent from Incirlik Air Base, the politically motivated imprisonment of German citizens in Turkey and the exchange of harsh communiqués are the proofs of the deterioration of a once better relationship. Even though the rhetoric of both sides was conflicting, especially during the electoral campaign periods; in fact it would be a shared interest of both Ankara and Berlin to settle the disputes. The current analysis sets out the fundamentals of German–Turkish relations, the role that the Turkish diaspora living in Germany plays in these relations in general and in the latest quarrels, and what possible changes can be expected in the German–Turkish relations after the German parliamentary elections of September 24, 2017.

Keywords: Germany, Turkey, elections, Angela Merkel, Recep Tayyip Erdoğan

A német–török kapcsolatok alapjai

Törökország és Németország a 20. század folyamán alapvetően jó, kooperatív kapcsolatot ápolt egymással. A közös első világháborús koalíciós részvétel után ugyan a második világ-

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

háború során Berlin hiába próbálta meggyőzni Ankarát, hogy lépjen be az oldalán a háborúba, azt viszont sikerült elérnie, hogy a török kormány csak 1945 elején – lényegében már tét nélkül – üzenjen hadat.

Miután a szovjet fenyegetés miatt Törökország úgy döntött, hogy a nyugati blokkhoz csatlakozva kívánja szavatolni biztonságát, hamarosan eldőlt az is, hogy a Német Szövetési Köztársasággal (NSZK) fog egy táborba kerülni. Törökország 1952-ben lett a NATO tagja (az NSZK csak 1955-ben), majd 1959-ben német támogatás mellett benyújtotta társulási kérelmét az Európai Gazdasági Közösséghez is. Két évvel később Bonn és Ankara aláírta azt a munkaerő-egyezményt, amely megnyitotta az NSZK munkaerőpiacát a török vendégmunkások előtt. A következő évtizedekben létrejövő többmillió török diaszpóra a német–török bel- és külpolitika nexusába került, amely egyszerre jelentett hidat és komoly feszültségforrást a két ország között. A transznacionális közösség ráadásul hazautalásai és befektetései révén fontos gazdasági tényezővé nőtte ki magát. Részben a diaszpórának köszönhető az is, hogy Németország Törökország legfontosabb külkereskedelmi partnerévé és az egyik legnagyobb törökországi befektetővé vált.

Az alapvetően jó kapcsolatok mellett Németországnak fontos szerepe volt a törökök uniós csatlakozási tárgyalásainak előmozdításában is. Részben a Gerhard Schröder vezette SPD–Zöldek-kormány támogatásának volt köszönhető, hogy 1999-ben Törökország megkapta a tagjelölt státuszt, ami végül az ország történetének 2005-ig tartó intenzív európaizációs időszakát hozta el. A CDU–CSU 2005-ös választási győzelmével és Angela Merkel hatalomra kerülésével a viszony hűvösebbé vált, a kancellár által felvetett különleges partneri státuszra Ankara idegesen reagált, az utóbbi években pedig – a bizonyos területeken tapasztalható egyértelmű kooperáció ellenére is – kifejezetten ellenséges lett.²

A török diaszpóra és hatása a német–török kapcsolatokra

A hatvanas évek elejétől nagy számban érkeztek elsősorban kevésbé képzett török munkások Németországba, akik könnyen elhelyezkedtek a német munkaerőpiacon. Az egyezmény beváltotta a hozzá fűzött reményeket, és 1969-ben nagy ünnepség közepette köszöntötte a két fél İsmail Bahadır, az egymilliomodik török munkavállaló érkezését.³ Ez a helyzet az 1973-as olajárrobbanás után változott meg, a válságba került német ipar és a növekvő munkanélküliség miatt ugyanis már nem volt szükség nagy tömegben a képzetlen munkaerőre. Az érkező vendégmunkások száma gyorsan mérséklődött, a bevándorlás szerkezete pedig átalakult, s a családgyesítésekre helyeződött a hangsúly. Az 1980-as és 1990-es években bevándorlók összetételének struktúrája megint átalakult, amikor az 1980. szeptember 12-i puccs, majd pedig a Kurdisztáni Munkáspárttal kirobbant fegyveres konfliktus miatt (1984–) a menekültek kerültek túlsúlyba a Törökországból érkezők között. A 2000-es években ugyanakkor egy cirkuláris mozgást láthatunk, amelynek során a diaszpóra tagjai közül sokan – főleg a képzetebbek – visszatértek Törökországba,⁴

² Hanna-Lisa HAUGE: Germany Country Report, [online], 2017. 03. Forrás: Feuture.eu [2017. 09. 24.].

³ O bir milyonuncu oldu, [online], 2014. 09. 14. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.].

⁴ Yaşar AYDIN: The Germany-Turkey migration corridor. Refitting Policies for a transnational age, [online]. Forrás: Transatlantic Council on Migration, 2016 [2017. 09. 24.].

a korábbi évekhez képest pedig csökkent a Törökországból kivándorlók száma. Vélhetően ez a tendencia megfordul 2015 után.

Az elmúlt évtizedekben tehát Németországban kialakult egy több mint hárommillió török diaszpóra, amely fontos kül- és belpolitikai tényező lett a két ország viszonyában. A legnagyobb bevándorló csoportot jelentő törökök integrációja folyamatosan napirenden lévő kérdés Németországban, s ennek sikeréről megoszlanak a vélemények. Annyi bizonyos: egy igen sokszínű közösségről van szó, amelyet különböző törésvonalak szabdalnak. Az egyik legfontosabb, hogy a „török közösség” nem rendelkezik egységes státusszal Németországban. Mivel a német törvények egészen az utóbbi évekig tiltották a kettős állampolgárságot,⁵ ezért a török lakosság egy része – jellemzően az idősebb, első generációs bevándorlók – nem rendelkezik német állampolgársággal, ami a gyakorlatban nagyon lecsökkenti annak az esélyét, hogy befolyással legyen annak az országnak a politikai életére, amelyben élnek. A másik kategóriába azok tartoznak, akik már csak német állampolgársággal rendelkeznek, s rajtuk kívül van egy kettős állampolgársággal rendelkező réteg is. A két országban megrendezett választások során a választójoggal rendelkezők mobilizálása kifejezetten fontos (a német választásokon a német választójoggal rendelkező törökök, a törökországi választásokon a török választójoggal rendelkező németországi törökök), de a németországi török diaszpóra egészének helyzete, integrációjának kérdése, Törökországgal fenntartott viszonya könnyen a mindenkori kampányok részévé válhat. Mindezt számokra lefordítva: becslések szerint mintegy 2,5-3,5 millió török lakos él a 82 milliós Németországban, ami a lakosság 3-4,2%-át teszi ki. A Külhoni Törökök és Rokon Népek Elnöksége (YTB) szerint 2011-ben mintegy 2,5 millió török élt Németországban.⁶ A német statisztikák szerint 2016-ban 2,797 millió török származású, ezen belül 1,492 millió török állampolgárságú személy élt az ország területén,⁷ a török választási bizottság szerint viszont 2017-ben 1,429 millió volt a Németországban élő török választópolgárok száma. A német statisztikák szerint 2016-ban mintegy 247 ezerre volt tehető a kettős állampolgárságú törökök száma az országban.⁸ 2010-es becslés szerint mintegy 600-800 ezer török rendelkezik német állampolgársággal, vagyis az ott élő törökök ténylegesen kisebb része tudja befolyásolni választott hazája politikai életét.⁹

A Törökországból érkezők etnikai-vallási összetétele egy további törésvonalat jelent, hiszen az érkezők nemcsak törökök, hanem nagy számban kurdok is, továbbá a többségi szunnitákon kívül aleviket is találunk közöttük. Ráadásul az elmúlt évtizedekben

⁵ A német törvények eredetileg kizárták a kettős állampolgárságot, azonban a 2000-ben hatályba lépett szabályozás szerint a Németországban születettek 18 éves korukig megőrizhették mindkét állampolgárságukat (23 éves korukig dönteniük kellett, melyiket akarják megtartani). A 2014-ben újabb enyhítést hoztak: abban az esetben, ha 21 éves korukig legalább 8 évet éltek Németországban vagy legalább hat évet tanultak németországi iskolában, akkor mindkét állampolgárságot megtarthatják. Eredetileg a török törvények is tiltották a kettős állampolgárságot, ám a diaszpóra kialakulása miatt 1982-től lehetővé tették, sőt kifejezetten támogatták az állampolgárság felvételét. Azok számára pedig, akik nem tudták megtartani az állampolgárságukat, bevezették a széles jogokat biztosító úgynevezett kék kártya (Mavi Kart) rendszerét.

⁶ Avrupa'da yaşayan Türkler, [online]. Forrás: Ytb.gov.tr [2019. 09. 24].

⁷ Ausländische Bevölkerung nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten, [online], 2016. Forrás: Destatis.de [2017. 09. 24.].

⁸ Bevölkerung nach Migrationshintergrund und doppelter Staatsangehörigkeit, [online], 2016. Forrás: Destatis.de [2017. 09. 24.].

⁹ Şener AKTÜRK: The Turkish Minority in German Politics: Trends, Diversification of Representation, and Policy Implications, *Insight Turkey*, 12. évf., 2010/1, 65–80. o.

olyan radikális vallási mozgalmak is megjelentek Németországban, amelyekkel szemben Törökország folyamatosan fellépést sürgetett.¹⁰ A Törökországban kisebb-nagyobb mértékű elnyomással szembesülő vallási-etnikai csoportok a hazaihoz képest liberálisabb környezetben találták magukat Németországban: az alevik itt az imahelyeiket (cemevi) vallási helyként jegyezheték be, ellentétben Törökországgal, ahol csak kultúrházaknak számítanak; ugyanígy a kurdok is létrehozhattak olyan, a kurd kultúrát és ezzel együtt függetlenséget propagáló szervezeteket, amelyekre Anatóliában vajmi kevés esélyük lett volna.

A németországi „törökség” sokszínűségét egyéb törésvonalak is fokozzák: a bevándorlás közel hat évtizede alatt több generáció jelent meg, vagyoni különbségek alakultak ki, ahogy a valláshoz való viszony vagy a török nyelvtudás is eltérően változott a közösség tagjai között. Igencsak nagy különbség van például a vallásos, Törökországból küldött imámot látogató egyszerű munkások és a szakképzett, a német bürokráciában dolgozó ateista törökök között.

Végül hangsúlyoznunk kell, hogy az elmúlt évtizedek alatt egy olyan transznacionális közösség jött létre, amelyben egyrészt gyakorivá váltak a két országot összekötő karrierutak,¹¹ másrészt elkezdődött a németországi törökségnek a hazai törökségtől való lassú kulturális szétfejlődése is (nyelvhasználat, szokások stb.). Erre a másásra reflektál az a tény is, hogy a törökországiak az „Almanca” kifejezéssel illetik a németországi törökséget.

A mintegy 1,7 milliónyi németországi török választópolgár aktivizálása és megnyerése fontos belpolitikai cél a törökországi pártoknak. A török pártok már az 1970-es évektől kezdve hozzáálltak a gyarapodó diaszpóra körében a saját hálózatuk kiépítéséhez. Az első e tekintetben az Alparslan Türkeş által vezetett Nemzeti Mozgalom Pártja (MHP) volt, melyet aztán követett a többi. A legutolsó az AKP volt, amely 2004-ben alapította meg az azóta Európa számos országában, így Magyarországon is fiókszervezettel rendelkező UEDT-t. A szervezet célja az AKP érdekeinek képviselése és társadalmi támogatottságának növelése, illetve a választók mobilizálása. A választási kampányok során rendszerint az UEDT hívja meg a kormánypárti politikusokat Németországba.¹²

A török diaszpóra megosztottsága a törökországi választási eredményekben is határozottan megjelenik (1. táblázat). Az adatok szerint a török parlamenti megmérettetések, az elnökválasztáson – legutóbb pedig a 2017. április 16-án tartott referendumon – a németországi részvétel rendszerint messze elmarad a törökországitól, a nem egyszer 80% fölötti török eredményekhez képest csupán 40-45% között alakul. A 2014-es elnökválasztáson még ennél is gyengébb eredmény született, mivel az országos, közel 74%-os részvételhez képest a németországi török választópolgároknak csak mintegy 8%-a járult az urnákhoz (igaz, pontos adatokat nem lehet mondani, mivel sokan hazatérve a határátkelőkön voksoltak). Ennek ellenére a négy nagy parlamenti párt közül a kormánypárt és Recep Tayyip Erdoğan kapta a legtöbb szavazatot, így megállapítható, hogy a mozgósítható török választópolgárok többsége az AKP-vel szimpatizál, jóllehet van egy markáns kurd csoport is.

¹⁰ Ez meg is történt az 1990-es és 2000-es évek elején a kaplancik esetében, ami végül sikerhez vezetett; ennél komolyabb nyomást fejtenek ki a Gülen-mozgalom/FETÖ meggyengítésének érdekében.

¹¹ Több török zenész, színész annak ellenére, hogy Németországban született, Törökországban futott be: így például Tarkan Tevetoglu (Tarkan), a Hürrem szultánát játszó Meryem Uzeyli stb.

¹² Egeresi Zoltán: A vendégmunkások hazautalásaitól a nemzetközi lobbijig: Törökország és a török diaszpóra kapcsolata, *Kisebbségkutatás*, 24. évf., 2015/2, 73–97. o.

Mind a kemalista CHP, mind a radikális MHP a hazai választási eredményükhöz képest rosszabb arányokat ér el Németországban.

1. táblázat: A németországi török állampolgárok részvétele a törökországi választásokon (%)

Eredmény Hazai/Német	Választás	Elnökválasztás 2014. aug.	Részvétel 2014. aug.	Választás 2015. nov.	Részvétel 2015. nov.	Népszavazás 2017. ápr.	Részvétel 2017. ápr.
AKP/Erdoğan				49,5/59,7			
CHP				25,3/14,8			
MHP				11,9/7,5			
HDP/Függetlenek			73,72/8,15	10,8/16,9	85,23/40,79		85,32/46,2
Erdoğan		51,79/68,63					
Igen						51,4/63,07	

Forrás: YSK

A török származású német választópolgárok választási preferenciáit alapvetően határozza meg a bevándorló háttér és a német pártok hozzáállása a bevándorláshoz. Mivel jóval kevesebb török rendelkezik német állampolgársággal, mint ahány valójában az országban él, emiatt valós létszámukhoz képest kisebb politikai nyomatékkal rendelkeznek.

A németországi törökség politikai aktivitázódása – akik közül még a nyolcvanas években is alig tízezren vették fel a német állampolgárságot – előbb a szakszervezeti mozgalomban, majd pedig a Zöld Pártban (Grüne) kezdődött el, mivel ez utóbbi megengedte az állampolgárság nélküli tagságot is. Nem meglepő, hogy az első Németország-szerte ismert török politikusok – például Cem Özdemir, Ekin Deligöz, Ozan Ceyhun – ennek a pártnak a soraiban kezdtek el politizálni. Ezzel együtt is a török politikusok elsősorban a baloldali-liberális pártokban politizálnak: az 1990-es és 2000-es évek folyamán a Szociáldemokrata Párt (SPD), a baloldali Linke és a szabaddemokrata FDP soraiból jutottak parlamenti helyekhez. Mindez két sajátosságra mutat rá: egyrészt a török szavazatok több párt között oszlanak meg, vagyis fragmentálódnak. A 2013-as föderális választáson a törökség urnákhoz járuló részének 64%-a az SPD-re, 7%-uk a CDU-ra, 12%-uk a Zöldekre, 12%-uk a Baloldali Pártra adta szavazatát.¹³ Másrészt egy alapvetően konzervatív közösség érdekeit – akár állampolgár, akár nem – alapvetően liberális és baloldali politikusok próbálják képviselni, ami néhány kérdés – így a fejkendőviselés – esetében ellentétet szült. Ebben a politikai környezetben a kereszténydemokrata CDU–CSU-hoz nem nagyon van becsatornázódási lehetősége a németországi törökségnek.¹⁴ A fentebb tárgyalt tényezők miatt nem meglepő, hogy a németországi török politikusok döntő része a törökországi kormánypárthoz képest a politikai paletta ellentétes oldalán helyezkedik el, s emiatt Erdoğan komoly kritikusanak számítanak Németországban (ilyen például Cem Özdemir, a Grüne társelnöke).

¹³ Tolga SAKMAN: *Türki Diasporası'nın Avrupa Siyasal Sistemine Katılımı. Almanya, Hollanda, Belçika*, Cizgi kitabevi, 2015, Iztambul.

¹⁴ AKTÜRK: *i. m.*

A német–török diplomáciai csatározások

Noha úgy tűnt, hogy a 2016 márciusában erős német bábáskodással nyélbe ütött menekültügyi nyilatkozat után – amely, úgy látszik, beváltotta a hozzá fűzött reményeket, s töredékre csökkentette a Görögországba irányuló illegális migrációt¹⁵ – a török–német, illetve török–uniós kapcsolatok újabb lendületet kapnak (2015 végén – 2016 nyarán összesen két újabb csatlakozási fejezetet is megnyitottak), az elmúlt másfél év komoly diplomáciai csatározásokat és kölcsönös retorziókat hozott a két ország kapcsolatában. Ennek hátterében több tényező húzódott meg:

1. *Törökországi politikai események, és eltérő megítélésük.* Törökország az utóbbi három-négy év során komoly belpolitikai kihívásokkal nézett szembe, amelyek egyrészt autoriter irányba vitték Recep Tayyip Erdoğan rendszerét, másrészt ezzel szoros összefüggésben erősen rombolták Ankara tekintélyét/megítélését Európában. A Gezi parki tüntetések leverése 2013-ban már komoly negatív visszhangot váltott ki az EU-ban, majd a 2013/14 fordulóján kirobbant korrupciós botrányok – a Gülen-mozgalom és az AKP között megkezdődő belpolitikai harc – ezt csak fokozták. A török kormány válaszlépései – így egyes internetes oldalak blokkolása, a rendőrök jogainak kiszélesítése a zavargások esetére, az újságírók letartóztatása stb. – már jelezték, hogy egyre inkább konfliktusokban gazdaggá fog válni az EU és Ankara viszonya. A 2015-ben elkezdett török terrorellenes háború, ami főleg a Kurdisztáni Munkáspárt (PKK) és az Iszlám Állam ellen indult, illetve az ezzel párhuzamosan romló török biztonsági helyzet szintén rontotta Törökország megítélését. Ez csak még erőteljesebbé vált a 2016. július 15-i puccskísérlet után. Míg a puccskísérlet megítélése Törökországban többé-kevésbé egységesnek mondható (tudniillik a Gülen-mozgalom/FETÖ szervezésében egy illegitim hatalomátvételi kísérlet történt, amely a török emberek összefogásának köszönhetően meghiúsult), addig az EU-ban sokkal többen vélik úgy, hogy a török kormánynak valamilyen köze lehet a történetekhez. Sokatmondó a német nemzetbiztonsági szolgálat, a BND vezetőjének, Bruno Kahlnek egy 2017. márciusi kijelentése, miszerint a török kormány nem állt elő elég bizonyítékkal, hogy meggyőzze, a Gülen-mozgalom állt volna az akció mögött.¹⁶ Emellett a Gülen-mozgalommal való leszámolás, a több mint 50 ezer ember letartóztatása, 150 ezer ember munkahelyéről történő elbocsátása is más elbírálás alá esik Törökországban és Németországban. Ugyanígy kritika fogadta a 2017. április 16-i alkotmánymódosító népszavazást is, amely az elnöki rendszer bevezetését és ezzel Recep Tayyip Erdoğan hatalmának bebetonozását jelentette.

2. *Törökország fokozódó „belpolitikizálódása” Németországban.* Az eltérő nézőpontoknak ugyan nem kellene szükségszerűen külpolitikai konfliktusba torkollniuk, azonban a törökországi események begyűrűzése miatt a német politika nem hagyhatta figyelmen kívül a török eseményeket. E tekintetben kicsi, de mégis látványos összetűzést jelentett egy német televízióban leadott, Erdoğant kritizáló szatirikus dal, majd pedig Jan Böhermann német humorista gúnyverse a török államfőről, amelyek egyrészt a német nagykövet bekérését,

¹⁵ EGERESI Zoltán: Ki mit nyert? Több mint egy évvel a menekültügyi „megállapodás” után, [online], *SVKK Elemzések*, 2017/3.

¹⁶ German spy agency chief says does not believe Gulen behind Turkey coup attempt, [online], 2017. 03. 18. Forrás: Reuters.com [2017. 09. 24.].

az utóbbi esetben pedig egy pert vont maga után, amelyet végül 2016 októberében ejtettek.¹⁷ Az ügy azonban elég volt ahhoz, hogy a német közvélemény figyelmét a török sajtószabadság helyzetére és az elnöki hatalomra irányítsa.

A puccskísérlet utáni tisztogatás és leszámolás hamar elérte Németországot is, ahol a török diaszpóra kormánypárti része tüntetéseket szervezett az AKP mellett és a gülenisták ellen, és több gülenista szervezet irodáját is támadás érte. A mozgalom ráadásul Németországban igencsak kiterjedt hálózattal rendelkezik, ugyanis 24 iskolát és 300 szervezetet tart fenn.¹⁸ A török kormány kiterjesztette Gülen-ellenes hadjáratát az ország határain kívülre is, így például Ankarából küldött imámokkal igyekezett megfigyeltetni a gülenista szervezeteket, s ez ugyancsak kiváltotta a németek rosszsallását.¹⁹ A két kormány közötti feszültséget csak fokozta, hogy Berlin több száz gülenistát vagy annak mondott személyt fogadott be és adott nekik menedékjogot. A német diaszpórán belüli törésvonalak csökkentése érdekében 2017 júliusában Sigmar Gabriel külügyminiszter nyílt levélben²⁰ fordult a németországi törökökhöz, amelyben úgy fogalmazott: „Önök, Németországban élő török származású lakosok ide tartoznak, függetlenül attól, hogy rendelkeznek-e török útlevelemmel vagy sem.”

A két ország közötti viszony elmérgesedését leginkább a német–török kettős állampolgárok letartóztatása jelezte. A jogellenes tevékenységet folytatók őrizetbe vétele/letartóztatása – például drogkereskedelem miatt – nem szokott diplomáciai konfliktushoz vezetni, az utóbbi hónapokban azonban a török hatóságok lépéseit a németek bizonyos esetekben jogtalanak ítélték, így például Deniz Yücel kettős állampolgárságú újságíró, vagy ez év nyarán Peter Steudtner német emberjogi aktivista²¹ letartóztatását. Legutóbb szeptember elején tartóztattak le újabb két személyt a török hatóságok.

A „politikai motivációjú” letartóztatásokat német részről a kezdetektől kritika kísérte, komolyabb válaszlépésekhez azonban Peter Steudtner letartóztatása vezetett, illetve annak megszűltetése, hogy terrorizmus támogatásával vádolt (gülenista kapcsolattal rendelkező) német cégekből álló 68 tételes listát adtak át a törökök a német hatóságoknak. Sigmar Gabriel külügyminiszter 2017. július 20-án olyan nyilatkozatot tett, miszerint korábbi formájában nem folytatódhat a német–török viszony, és bejelentette, hogy Törökországot nem tekintik biztonságos turistacélpontnak, felülvizsgálják a törökországi német cégeknek adott állami exportgaranciát, valamint az uniós partnerekkel párbeszédet kezdve felülvizsgáltatják az uniós támogatásokat is (ez 4,45 milliárd euró a 2014–2020-as költségvetési ciklusra). Ráadásul azt is jelezte – különösen fájó pontként –, hogy a vámunió bővítésére Törökország esetében nem lát lehetőséget.²²

¹⁷ Charges dropped against German comic over Erdoğan poem, [online], 2016. 10. 04. Forrás: TheGuardian.com [2017. 09. 24.].

¹⁸ European experts skeptical of the Gulen movement, [online], 2016. 08. 18. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.].

¹⁹ Turkish imam spy affair in Germany extends across Europe, [online], 2017. 02. 07. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.].

²⁰ Turks in Germany ‘belong here,’ says foreign minister, [online], 2017. 07. 22. Forrás: Politico.eu [2017. 09. 24.]; Liebe türkische Mitbürger, [online], 2017. 07. 21. Forrás: Bild.de [2017. 09. 24.].

²¹ Germany summons Turkish ambassador over activists’ arrests, [online], 2017. 07. 19. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.].

²² Germany reviews export credits to Turkey over blacklisted firms, [online], 2017. 07. 20. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.].

3. *A diplomáciai adok-kapok kialakulása.* A Bundestag 2016. június elején egyöntetű támogatással határozatot fogadott el az örmény népirtásról, amivel Németország a tizenkettedik, ezt a népirtást elítélő állam lett. A döntés élet tompítandó Angela Merkel nem vett részt szavazáson, de a döntés ennek ellenére komoly feszültséget idézett elő. Ankara retorziókat helyezett kilátásba, és hazahívta berlini nagykövétét. A határozatnak külön pikantiáért adott, hogy az egyik letéteményese és támogatója a Zöld Párt társelnöke, Cem Özdemir volt. Többen is e döntésre adott török válaszlépésnek tekintik az incirliki NATO-bázison tartózkodó 260 fős német kontingens meglátogatása körül kialakult vitát. A német parlament delegációjának a török hatóságok nem adtak engedélyt, hogy megtekintse a német csapatokat, és az engedély halasztgatását (először 2016 októberében, majd 2017 májusában) a német kormány végül megelégedte, s 2017 júniusában a csapatok Jordániába történő áthelyezéséről döntött. A Törökországban állomásozó német csapatok kálváriája azonban ezzel nem ért véget, mivel ezt követően a német parlamenti delegáció a jóval kisebb létszámú, konyai bázison állomásozó csapatok meglátogatása terén ütközött ellenállásba (s aminek szeptemberi meglátogatásához csak augusztus elején járultak hozzá).²³

4. *Németország fokozódó „belpolitizálódása” Törökországban.* Ilyen előzmények után a német kormány nem engedte, hogy török kormánytagok, köztük az államfő, látogatást tegyenek a 2017 tavaszi népszavazási kampány idején Németországban (egy közvéleménykutatás szerint a német lakosság 91%-a ellenezte a török miniszterek látogatását²⁴). Hasonló okokból döntött a kampánytilalom bevezetése mellett Hollandia és Ausztria is. A török kormány azonban úgy határozott, hogy a nacionalista csoportok megnyerése érdekében ezeket az elutasításokat kihasználja, és beemeli a kampányba. A fő kritikát Hollandia kapta, de Erdoğan ostorozó szavaiból Németországnak is jutott, amikor a németeket a nácik maradékának nevezte. Emellett a török sajtóban nagy nyilvánosságot kaptak azok a német lapokban megjelenő cikkek is, amelyek a népszavazásnál a „nem”-re szólítottak fel.

A török belpolitikai diskurzus az utóbbi hónapokban egyre inkább EU- és Németország-kritikusabb irányba fordult, amelynek keretében bírálják a felerősödő iszlámellenes hangokat, a PKK támogatását – ez a kérdés egyébként folyamatosan napirenden van a két ország között –, mondván, több rendezvényen is Öcalan-képekkel és a PKK-t támogató jelvényekkel/jelszavakkal vonultak fel a résztvevők (a PKK-t az EU egyébként terrorszervezetként tartja nyilván). Ugyanígy kritika éri Németországot a gülenisták befogadása és az együttműködés visszautasítása miatt: miközben a PKK-nak helyet enged, addig a Törökországban puccskísérletet megkísérlő gülenistáknak menedéket ad – szól az állítás. A népszavazási kampány során a német médiában megjelenő, az alkotmánymódosításra nemet mondó felhívásokat is elítélően fogadta a törökországi (kormánypárti) média, mondván, ezzel beavatkoznak egy másik ország belpolitikájába.²⁵ A török retorika változása érezhető befolyással járt a török lakosság véleményében is: egy 2017-es felmérés szerint a törökök 24%-a úgy véli, hogy az EU tagállamai fenyegetést jelentenek, az előző években ezt csak körülbelül 10% gondolta így.²⁶

²³ German lawmakers postpone visit to Konya NATO base in Turkey, [online], 2017. 07. 16. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.].

²⁴ Deutsche sind gegen türkische Wahlveranstaltungen, [online], 2017. 03. 10. Forrás: Handelsblatt.com [2017. 09. 24.].

²⁵ Alman devlet televizyonundan skandal, 'Hayır' kampanyası, [online], 2017. 03. 09. Forrás: Aksam.com.tr [2017. 09. 24.].

²⁶ Türk Dış Politikası Kamuoyu Algıları Araştırması Kvantitatif Araştırma Raporu 2017, 12. o.

A tágabb kontextus: a török külpolitika keletre tolódása

Törökország az AKP kormányzása alatt páratlan gazdasági felemelkedésen ment keresztül, amelyet a 2008–2009-es gazdasági válság sem volt képes érdemben megakasztani. Ebben a fejlődésben fontos szerepet játszott az uniós csatlakozási tárgyalások elindítása, a neoliberais gazdaságpolitika és ezek nyomán a külföldi működőtőke beáramlása, illetve a török cégek egyre nagyobb számban való megjelenése új piacokon. A viszonylag stabil kormányzás és a gazdasági sikerek Ankarát öntudatosabb és ambiciózusabb külpolitikára készítettek, amelynek elméleti alapjait Ahmet Davutoğlu többszáz oldalas *Stratégiai mélység* című könyvében²⁷ fejtette ki még az AKP hatalomra kerülése előtt. A később főtanácsadói, külügyminiszteri (2009–2014), majd miniszterelnöki (2014–2016) pozícióba kerülő egyetemi oktatónak lehetősége nyílt a korábban papírra vetett gondolatait megvalósítani, ami növekvő külpolitikai aktivitást eredményezett a Törökországot körülvevő régiókban, különösen a Közel-Keleten.²⁸

Az uniós csatlakozási tárgyalások megtorpanása és az europaizációs lendület kifulladásá óta (2006) az AKP külpolitikailag egyre szorosabbra fűzte kapcsolatait a (keleti) szomszédaival, amihez egy komoly gazdasági nyitás is társult. A 2005-ös esztendő Afrikáé évének nyilvánították, s elkezdődött egy gazdasági expanzió, amelyet erősítendő tucatjával nyíltak a kontinensen a török képviseltek. Az Ahmet Davutoğlu nevével fémjelzett „zéró probléma a szomszédokkal” külpolitika különösen 2009–2011 között élte virágkorát, amely során sikerült szabadkereskedelmi szerződést aláírni Szíriával és baráti kapcsolatokat építeni a déli szomszédokkal, s bár ez megváltoztatta Ankara viszonyát Izraellel, de a kapcsolatok megromlásával párhuzamosan sikerült komoly szimpátiára szert tennie az arab világban. A Törökország „hátszögének” kikiáltott Közel-Kelettel gyümölcsözően alakuló kapcsolatokat az arab tavasz forgatta fel. Bár 2013-ig úgy tűnt, Ankarának sikerül a maga hasznára fordítania az eseményeket, s vele szövetséges iszlamista kormányok kerülnek hatalomra, azonban Aszad túlélése, a szíriai kurdok megerősödése és Sisi egyiptomi puccsa világosan megmutatta, hogy a török vezetés jóval korlátozottabb lehetőségekkel rendelkezik a közelkeleti események befolyásolására.

Az orosz Szu–24-es lelövése 2015 novemberében és az ennek nyomán bevezetett orosz szankciók lényegében Ankara elszigetelődéséhez vezettek, amelyből a kiutat 2016 derekán a Moszkvával való kiegyezés jelentette.²⁹ Azóta jelentősen javult Törökország szíriai pozíciója is: bár le kellett mondania Aszad megbuktatásáról, de az Eufrátesz pajzsa hadművelet keretében megakadályozhatta egy összefüggő, kurd irányítás alatt lévő terület kialakulását, illetve az asztanai tárgyalások révén Oroszország és Irán mellett a békefolyamat aktív irányítójaként léphetett fel. Az orosz közeledés hatására újraindult a befagyasztott Török Áramlat, az akkuyui atomerőmű, valamint az orosz turisták „áradata” – azonban mindezek inkább a korábban jónak mondható gazdasági és politikai kapcsolatok visszaállítását

²⁷ Ahmet DAVUTOĞLU: *Stratégiai mélység*. AJTK, Budapest, 2016.

²⁸ EGERESI Zoltán: Az AKP külpolitikájának pillérei. In: BARANYI Tamás Péter – SZÁLKAI Kinga (szerk.): *Újhold: A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*, AJTK, Budapest, 2016, 122–154. o.

²⁹ Kiseb horderejű ugyan, de szinte ezzel egy időben Izraellel is megegyeztek, év végéig pedig visszaálltak a 2010 előtti diplomáciai kapcsolatok.

jelentették, nem pedig stratégiai orientációváltást. Az orosz S–400-as légvédelmi rakéta-rendszer megvásárlását is ebben a kontextusban érdemes értelmezni: bár valóban jelzés a NATO-partnerek felé Ankara választása, azonban a döntésnél nagyobb hangsúllyal esett latba az orosz beszerzés ára (a korábban győztes kínai verzióhoz képest közel egymilliárd dollárral olcsóbb, csak 2,5 milliárd dollár), illetve a török hadiipar számára nélkülözhetetlen know-how megszerzésének lehetősége.³⁰

A 2016-os puccskísérelt a már fentebb tárgyalt percepciók nézeteltérések miatt egyébként is a nyugati szövetségesekkel való viszony megromlását eredményezte és egy bizalmi válságot hozott magával. Ez pedig nemcsak Európára, de az Egyesült Államokra is érvényes, amely egyszerre támogatja az észak-szíriai kurdokat (ami Ankara szemében felér a PKK támogatásával), másrészt nem hajlandó kiadni Fethullah Gülent, akinek tárgyalása már el is kezdődött *in absentia*. A török kormány utóbbi évekbeli nacionalista retorikája látványosabb teret engedett a különböző nacionalista, iszlamista csoportok eurázsianista, pántürkista hangjainak és nézeteinek, amelyek az Oroszországgal és/vagy más ázsiai és afrikai államokkal való kapcsolatok megerősítését várják el a török kormánytól a „keresztény”, „európai” klubbal szemben.

A konfliktusvállalás korlátai

Mivel Erdoğan pragmatikus politikus, aligha várható tőle, hogy fel fogja égetni a kapcsolatokat a nyugati szövetségesivel, de rövid távú belpolitikai célokért hajlandó konfliktust vállalni, sőt akár EU- és németellenes kirohanásokat is tenni. A török kormányzati retorika az ellenségkeresés során bőven mutathat fel ellenfeleket: míg „hazai” fronton a Gülen-mozgalom, a Fethullah-féle Terror Szervezet (FETÖ), a PKK, a kurd Demokratikus Egyesülés Pártja (PYD) és az Iszlám Állam jelent veszélyt, addig külpolitikai vonalon az EU és Németország, illetve kisebb részben az USA lett ellenfél. A török vezetésnek azonban mégis jó oka van kordában tartani a diplomáciai feszültséget, és a hangzatos nyilatkozatok mellett tartózkodnia a nagyobb horderejű, kézzelfoghatóbb akcióktól, mivel gazdaságilag erősen aszimmetrikus a viszony Németország és Törökország között az előbbi javára (Németországnak az EU-ban betöltött lobbieréjéről most nem is beszélve). A két ország közötti kereskedelem összértéke 2016-ban 35,5 milliárd dollár volt, amelyből a törökök exportja 14 milliárd dollárt, míg az import 21,5 milliárdot tett ki, tehát a németek 7,5 milliárd dollárnyi aktívummal rendelkeznek. A tavalyi 1,2 ezer milliárd dollárt kitevő német kivitelben elvész a 21,5 milliárdos török export, ezzel szemben a 142,5 milliárdos török exportnak 10%-át Németország adta, amivel a legfontosabb exportpartner pozícióját vívta ki magának (összehasonlításként: az Oroszországi Föderációba irányuló török kivitel 1,73 milliárd volt 2016-ban, igaz, a szankciók ezt visszavetették; 2013-ban a török export még majdnem elérte 7 milliárd dollárt). A közel 200 milliárd dollár értékű török behozatal közel 11%-a Németországból származik (az első helyezett 25 milliárd dollárral Kína, Oroszország pedig a maga 15 milliárd dollárjával a harmadik legfontosabb importpartner volt).³¹

³⁰ WAGNER Péter: Óriási üzetlet kötött Oroszország és Törökország, [online], 2017. 07. 23. Forrás: 24.hu [2017. 09. 24.].

³¹ Türkstat.

A külföldi működőtőke-beruházások terén is jelentős aránytalanságot láthatunk. A hivatalos adatok szerint a török befektetések összértéke nem éri el a németországi FDI 1%-át, miközben a német tőke teszi ki a törökországi FDI 10%-át. Továbbá hosszú éveken keresztül a legnagyobb turistaküldő országnak Németország számított. A 2015-ös évben 5,6 millió, 2016-ban pedig már csak 3,9 millió német turista érkezett török földre (mivel a teljes turistalétszám is lecsökkent 36 milliőről 25,4 millióra, a németek nagyjából megőrizték 15%-os arányukat). A turisták elfordulásában a biztonsági helyzet romlása is erőteljesen közrejátszott, viszont a konfliktusos kapcsolatok és Törökország imázsának drasztikus romlása az európai turisták további elmaradását és a turisztikai szektor folytatódó válságát fogja jelenteni, amit az orosz országjárók visszatérése sem tud ellensúlyozni.

E függés ellenére Törökország mozgásterét növelhetné a gazdaságának folyamatosan jó teljesítménye, azonban az utóbbi egy évben a gazdasági növekedés valóságát egyre több kritika éri. Az ország tőkepiaci pozíciói meggyengültek, miután tavaly nyár végén/ősz elején a nagy hitelminősítők egymás után rontották le Törökország besorolását, így már a befektetésre nem ajánlott pozícióba került az ország, ami megnehezíti a gazdaság finanszírozását. A politikai helyzet változékonysága miatt – állandósult tisztogatások és szükségállapot – a külföldi vállalatok is nagy számban vonulnak ki az országból, s az újak becsalogatása is megnehezült az ambícióihoz képest tőkeszegény országban. Nem véletlen, hogy jelenleg az erős állami támogatásokat élvező építőipar jelenti a fő húzóágazatot a török növekedésben. A statisztikai adatok módszertani váltás révén való javítása – ez tavaly mintegy 20%-kal növelte a török GDP-t – ugyan egyelőre pozitív képet fest az ország gazdasági állapotáról, azonban a valós – de legalábbis kommunikált – növekedés bizonytalan lábakon áll, s egy esetleges gazdasági válságnak kevésbé lesz ellenálló.³²

Nem véletlen, hogy a nyár közepén kilátásba helyezett német szankciók több kérdésben visszakozásra késztették a török felet. A terrorizmus támogatásával vádolt cégek listáját levették az Interpol adatbázisából, majd döntés született a német delegáció konyai bázis látogatásának engedélyezéséről is. Ez azonban nem akadályozta meg a török államfőt abban, hogy a német választásig több konfrontatív kijelentést is tegyen, így például a török diaszpórát felszólította, hogy ne szavazzon se a CDU–CSU-ra, se a szociáldemokratákra, se a zöldekre. Erősen kérdéses, hogy a nagy sajtóvisszhangot kiváltott nyilatkozat komolyabb hatást elért volna a németországi törökök politikai szerepvállalásában: mint láttuk, a diaszpóra kisebb része rendelkezik állampolgársággal, s valószínűleg ezúttal is a baloldali pártokra adta voksát.

A választások után

A következő hetek Németország számára a koalícióalakításról fognak szólni, így az ország inkább befelé fog fordulni. Jóllehet a CDU–CSU mintegy 8 százalékpontot veszített 2013-as eredményéből, továbbra is a legerősebb párt, amely többek között a német választópolgá-

³² Mustafa SÖNMEZ: How Turkey used math to drastically boost its economy, [online], 2016. 12. 20. Forrás: Al-Monitor.com [2017. 09. 24.].

rok stabilitás iránti vágyának köszönhető.³³ Mivel az SPD már a választás éjszakáján visszatartotta az újabb nagykoalíció lehetőségét, s ellenzékbe vonul, így jelenleg a legvalószínűbb egy úgynevezett Jamaica-koalíció, amelyben a CDU–CSU (fekete) mellett a Grüne (zöld) és a liberális FDP (sárga) kap majd helyet. Ennek megfelelően Angela Merkel marad a kancellár, ami Erdoğan számára azt jelenti, hogy nem változik a tárgyalópartnere, aki kompromisszumkészebb, de legalábbis kiszámíthatóbb lesz a nyilatkozatai alapján konfrontatívabbnak tűnő szociáldemokrata Schulznál.

Ennek ellenére nagy valószínűséggel a két ország közötti konfliktusos diplomácia a jövőben folytatódni fog, mivel a nyilvánvaló korlátok ellenére a török kormánynak saját népszerűsége és választói egyben tartása miatt továbbra is érdeke fenntartani a feszültséget Berlinnel. A nyilatkozatok szintjén tehát nem várható változás, sőt bizonyos mértékben a német válaszok még Erdoğan malmára is hajthatják a vizet a már felvázolt török gondolatmenet miatt. Ugyanakkor látható, hogy a török fél alapvetően megmarad a jól eladható, szimbolikus ügyek mezsgyéjén, és az érzékenyebb gazdasági témákban visszakozik – mint az a német cégek feketelistázása esetében történt –, hogy elkerülje a komolyabb gazdasági retorziókat.

Az sem valószínű, hogy Németország – akár az EU-n keresztül – a Törökországban zajló belpolitikai folyamatok leállítását el tudná vagy el akarná érni, ami sokak szemében azt a véleményt erősíti majd, hogy a menekültügyi megállapodásért cserébe az EU feladta a törökországi ellenzéki csoportok és emberi jogok, sajtószabadság védelmét. Valójában azonban már a puccs előtti évek megmutatták, hogy az EU transzformatív erejének csökkenésével folyamatosan veszített a törökországi befolyásából, amit jól jelzett a megítélésnek változása és a politikai diskurzusban betöltött szerepének teljes átalakulása. Erdoğan mozgásteret – retorikai tekintetben mindenképp – tág marad, amíg be nem következik a Törökországot rendszerint az EU felé lökő fordulat: egy gazdasági válság.

A kérdés az, hogy Angela Merkel mennyire lesz hajlandó egy konfrontatívabb politikát folytatni Törökországgal szemben, főleg gazdasági tekintetben, esetleg az uniós szankciókat is kilátásba helyezve, amelyek nagy valószínűséggel meghátrálásra késztetnék a török vezetést például a letartóztatott állampolgárok esetében, illetve a diaszpóra átpolitizálódása terén – bár ennek teljes leállítására aligha lehet számítani. Arra azonban igen, hogy a koalíciós kormány megalakulása után a német vezetés nagyobb nyomást fog gyakorolni a török vezetésre, méghozzá az Európai Unió segítségét is igénybe véve.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AKTÜRK, Şener: The Turkish Minority in German Politics: Trends, Diversification of Representation, and Policy Implications, *Insight Turkey*, 12. évf., 2010/1, 65–80. o.
- Alman devlet televizyonundan skandal ‚Hayır‘ kampanyası, [online], 2017. 03. 09. Forrás: Aksam.com.tr [2017. 09. 24.]
- Ausländische Bevölkerung nach ausgewählten Staatsangehörigkeiten, [online], 2016. Forrás: Destatis.de [2017. 09. 24.]

³³ HETTYEY András: Angela Merkel: „a tökéletes posztpolitikai politikus” negyedik győzelme előtt, [online], *SVKK Elemzések*, 2017/23. [2017. 09. 24.].

- Avrupada yaşayan Türkler, [online]. Forrás: Ytb.gov.tr [2017. 09. 24.]
- AYDIN, Yaşar: The Germany-Turkey migration corridor. Refitting Policies for a transnational age, [online], 2016. Forrás: Transatlantic Council on Migration [2017. 09. 24.]
- Bevölkerung nach Migrationshintergrund und doppelter Staatsangehörigkeit, [online], 2016. Forrás: Destatis.de [2017. 09. 24.]
- Charges dropped against German comic over Erdoğan poem, [online] 2016. 10. 04. Forrás: TheGuardian.com [2017. 09. 24.]
- DAVUTOĞLU, Ahmet: *Stratégiai mélység*, AJTK, Budapest, 2016
- Deutsche sind gegen türkische Wahlveranstaltungen, [online], 2017. 03. 10. Forrás: Handelsbatt.com [2017. 09. 24.]
- Egeresi Zoltán: A vendégmunkások hazautalásaitól a nemzetközi lobbii: Törökország és a török diaszpóra kapcsolata, *Kisebbségkutatás*, 24. évf., 2015/2, 73–97. o.
- EGERESI Zoltán: Az AKP külpolitikájának pillérei. In: BARANYI Tamás Péter – SZÁLKAI Kinga (szerk.): *Újhold: A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*, AJTK, Budapest, 2016, 122–154. o.
- EGERESI Zoltán: Ki mit nyert? Több mint egy évvel a menekültügyi „megállapodás” után, [online], *SVKK Elemzések*, 2017/3. [2017. 09. 24.]
- European experts skeptical of the Gulen movement, [online], 2016. 08. 18. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.]
- German lawmakers postpone visit to Konya NATO base in Turkey, [online], 2017. 07. 16. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.]
- German spy agency chief says does not believe Gulen behind Turkey coup attempt, [online], 2017. 03. 18. Forrás: Reuters.com [2017. 09. 24.]
- Germany reviews export credits to Turkey over blacklisted firms, [online], 2017. 07. 20. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.]
- Germany summons Turkish ambassador over activists’ arrests, [online], 2017. 07. 19. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.]
- HAUGE, Hanna-Lisa: Germany Country Report, [online], 2017. 03. Forrás: Feuture.eu [2017. 09. 24.]
- HETTYEY András: Angela Merkel: „a tökéletes posztpolitikai politikus” negyedik győzelme előtt, [online], *SVKK Elemzések*, 2017/23. [2017. 09. 24.]
- Liebe türkische Mitbürger, [online], 2017. 07. 21. Forrás: Bild.de [2017. 09. 24.]
- O bir milyonuncu oldu, [online], 2014. 09. 14. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.]
- SAKMAN, Tolga: *Türki Diasporası'nı Avrupa Siyasal Sis-temine Katılımı. Almanya, Hollanda, Belçika, Cizgi* kitabevi, Isztambul, 2015
- SÖNMEZ, Mustafa: How Turkey used math to drastically boost its economy, [online], 2016. 12. 20. Forrás: Al-Monitor.com [2017. 09. 24.]
- Turkish imam spy affair in Germany extends across Europe, [online], 2017. 02. 07. Forrás: Dw.com [2017. 09. 24.]
- Turks in Germany ‘belong here,’ says foreign minister, [online], 2017. 07. 22. Forrás: Politico.eu [2017. 09. 24.]
- Türk Dış Politikası Kamuoyu Algıları Araştırması Kvantitatif Araştırma Raporu 2017
Türkstat
- WAGNER Péter: Óriási üzletet kötött Oroszország és Törökország, [online], 2017. 07. 23. Forrás: 24.hu [2017. 09. 24.]